

המחייב עצמו לחבירו

אביעד חתן

ראשי פרקים

- א. פתיחה
- ב. סוגיית הגמרא
- ג. שיטות הראשונים
- שיטת רש"י
- שיטת ר"ת
- שיטת הרמב"ם
- ד. פסקי השו"ע ויישוב קצות החושן

א. פתיחה

מצינו בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ צורות שונות של התחייבויות ושעבודים ממוניים המוטלים על האדם כלפי חברו או כלפי גוף מסוים,¹ ונביא מספר דוגמאות לכך: לווה שקיבל הלוואה ממלווהו מחויב לפרוע את חובו,² אדם המזיק לחברו או לממון חברו חייב בתשלומי הנזק וחל עליו שעבוד נכסים לשלם את אשר הזיק,³ הגוזל או הגונב משועבד לפרוע ולהשיב את הנזק הממוני שיצר,⁴ הנושא אישה משעבד נכסיו עבור הכתובה שהחילה עליו חוב ממוני כלפי אשתו.⁵ כמו כן, יש ואדם מחויב לפרוע חובו כלפי הקדש או מקדש וחל שעבוד נכסים לפירעון החוב.⁶

המכנה המשותף לכל התחייבויות הנזכרות הוא שהן הגיעו כתוצאה מתמורה מסוימת שקיבל אותו אדם ועבור זה הוא מחויב לפרוע חובו.⁷

אולם, בניגוד למקרים הנ"ל, מצינו בדברי הראשונים בסוגייתנו מקרה בו אדם יכול לחייב עצמו ולשעבד נכסיו עבור חברו ללא קניין וללא תמורה שהייתה או עתידה להיות, ואת תוקף ההתחייבות אינו יכול להפקיע סתם כך עד שתהיה מחילה או פירעון.⁸

ב. סוגיית הגמרא

בגמרא כתובות קא, ב נחלקו רבי יוחנן וריש לקיש בדין האומר לחברו חייב אני לך מנה:⁹ "אתמר: האומר לחבירו חייב אני לך מנה, רבי יוחנן אמר: חייב, ור"ל אמר: פטור".

¹ ספר מקיף נכתב בכלל הסוגיות של שעבודים והתחייבויות הנקרא "ההתחייבויות", הרב ד"ר איתמר ורפהטיג. ספרית המשפט הישראלי, התשס"א.

² בתוקף חיוב פירעון החוב יעוין בגמרא בבא בתרא קעה, ב כתובות פח, א, בפוסקים חו"מ תחילת סימן לט, ובקובץ שעורים כתובות שיב.

³ שמות כא, לד ואילך, ובגמרא בבא קמא ב, א: "וכשהזיק חב המזיק לשלם" ובעוד סוגיות רבות בבבא קמא.

⁴ ויקרא יט, יא-יג, ובגמרא בבא קמא עט, ב ועוד.

⁵ תקנת שמעון בן שטח בשעבוד כל נכסי איש לכתובתו כתובות פב, ב.

⁶ האומר הרי עלי עולה (מגילה ח, א), יולדת שלא הספיקה להביא כל קרבנותיה מחויבים היורשים להביאם (קנין ב, ה) ועוד.

⁷ אמנם באדם שנדר מעצמו או התחייב כלפי הקדש או המקדש אינו מקבל תמורה ממונית, אפשר שהחובות כלפי הקדש שונים במהותם משאר החובות והשעבודים בחברה (עי' קידושין כח, א בבא קמא לז, ב ועוד).

⁸ לפי חלק מן הדעות אין מחלוקת בדבר, ויתבאר בהמשך בע"ה.

⁹ טעם הופעת מחלוקתם בכתובות תחילת פרק שנים עשר משום שהוא פותח בהתחייבות איש כלפי בת אשתו כמבואר במשנה.

הגמרא ממשיכה ומבררת כיצד ייתכן שדין ודברים אלו נאמרים בין אדם לחברו, שהרי בסוגיה בסנהדרין (כט, ב) מבואר הן במשנה והן בגמרא שלא כל הודאת בעל דין מחייבת אותו לשלם, אלא רק כאשר ייחד עדים לפני הודאתו, ואם לא עשה כן יכול לטעון טענות שונות, וכפי הנקרא בלשון הגמרא והפוסקים "טענת השטאה", וכן נפסק להלכה בחו"מ סימן פא.

ה"ד? אי דאמר להו אתם עדיי, מ"ט דר"ל דקפטר? אי דלא אמר להו אתם עדיי, מ"ט דרבי יוחנן דקמחייב? לעולם דלא קאמר להו אתם עדיי, והכא במאי עסקינן - דא"ל חייב אני לך מנה בשטר, רבי יוחנן אמר: חייב, אלימא מילתא דשטרא כמאן דאמר להו אתם עדים דמי; ר"ל אמר: פטור, לא אלימא מילתא דשטרא.

למסקנת הגמרא נראה שנחלקו רבי יוחנן וריש לקיש בדין המודה לחברו המבואר בסוגיה בסנהדרין הנזכרת, לדעת ריש לקיש לא נוצר חיוב תשלום עקב ההודאה, שכן עניין השטר לא מחזק מאומה עד שתהיה הודאה בייחוד עדים ובכך לסלק יכולת לטעון טענת השטאה, ואילו רבי יוחנן סובר שדבריו מחייבים אותו לפרוע מנה לחברו.

הגמרא בהמשך הסוגיה מנסה להוכיח לשני צדדי המחלוקת ומסיקה שדברי רבי יוחנן עומדים בשיטת ר' ישמעאל החולקים על דברי בן ננס ואילו ריש לקיש יישב דבריו לכולי עלמא.

ג. שיטות הראשונים

בביאור המחלוקת נאמרו שלוש שיטות בראשונים:

שיטת רש"י

כתב רש"י: " 'אתם עדיי' - שאני מודה לו. 'מאי טעמא דרבי יוחנן' - הא קיימא לן התם בסנהדרין וצריך שיאמר אתם עדיי".

מפשט דברי רש"י עולה כי הוא למד את הסוגיה כמקבילה לסוגיה בסנהדרין. דהיינו, הסוגיה עוסקת באדם שהודה לחברו על חוב מוקדם שחייב לו כמבואר בסנהדרין לעיל, ומתוך דבריו אלו עולה שאין כלל אפשרות לאדם לחייב עצמו בלי חוב או תמורה מוקדמים.

כהבנה זו ברש"י עולה בהרבה מפרשים, וכן כתב הריטב"א:¹⁰

פרש"י ז"ל... דאע"ג חייב אני לך שתי לשונות משמע לשון הודאה ולשון חיוב דהשתא כל שאמר אתם עדי ודאי הודאה נתכוון ומהני מדין הודאה, ואע"ג דלא מהני מדין חיוב שאין אדם מתחייב בדברים כדאמרינן בפרק השוכר (ב"מ צד, א) גבי מתנה שומר חנם להיות כשואל ואמרינן במאי בדברים, וכן בפרק הזהב (שם נח, א) גבי שומר בקרקעות, מהני מדין הודאה בשאמר אתם עדי... נראה מדבריו דפליגי ריש לקיש ורבי יוחנן בשמסר לו שטר בפני עדים אי מהני מדין הודאה או לא...

הריטב"א מסייע לפירוש רש"י מהגמרא בבא מציעא בשני מקומות,¹¹ שמהם עולה שאין אדם מתחייב בשעבוד. וכן כתב הבית יוסף מפורש בדברי רש"י:¹²

ונראה דהיינו כל זמן שהמלוה טוען שהוא חייב לו באמת אבל אם מודה שלא היה חייב לו דבר אלא שבמסירת אותו שטר הוא מתחייב אין בדבריו ממש. וכן אם נתברר בעדים שלא היה חייב לו מקודם אינו מתחייב במסירת השטר.

וכן כתב הפרישה.¹³

¹⁰ קא, ב ד"ה "איתמר" וד"ה "לעולם".

¹¹ דפים צד, א וכן נח, א גמרות אלו הובאו בדברי המאירי בסוגיין גם כן כהבנת הריטב"א.

¹² חושן משפט מ, א סוד"ה "האומר".

¹³ שם ד"ה "דעת רש"י".

לפי הבנה זו ברש"י עולה קושי בהבנת הראיות שהגמרא מביאה למחלוקת בהן נראה כי הסוגיות עוסקות בהתחייבויות חדשות ואכן נזקקו מן הראשונים ליישב את שיטת רש"י בזה.¹⁴

בהקדם ביאור דעת רש"י יש לציין שישנה סוגיה נוספת העוסקת גם היא ביצירת חיוב ממוני חדש ומובאת בראשונים בקידושין ח:¹⁵

בגמרא קידושין ח, א נאמר: "אמר רבא אמר רב נחמן יאמר לה התקדשי לי במנה והניח לה משכון עליה אינה מקודשת מנה אין כאן משכון אין כאן".

ושתי שיטות ראשונים מרכזיות בסוגיה בחסרון הקידושין:¹⁶

לדעת הרמב"ן אדם יכול להתחייב מנה לחברו וכדי להבטיח את התחייבותו יניח משכון אצל חברו ומשיכת המשכון מזכה את חברו בחיוב ממוני אף ללא שום תמורה, ואם כן יש לשאול מדוע אין האישה מקודשת בחוב שנוצר? משיב הרמב"ן שכסף קידושין צריך לצאת מהמקדש לאישה שאותה הוא מקדש בשעת מעשה הקידושין, וכיון שלא יצא הכסף אלא רק נוצר חוב עתידי לפירעונו של המנה אינה מקודשת, לעומתו סובר הרמב"ד כי אין אדם יכול להתחייב מנה לחברו ע"י משיכת המשכון שיניח לחברו, ולכן האישה כלל לא זכתה בחוב המנה של המקדש אותה.¹⁷

כשיטת הרמב"ן נוקט גם הרשב"א, וכן דעתו בסוגיא אחרת, גם היא בקידושין. הגמרא בקידושין ה, א דנה במקור לקידושי אישה בשטר, ובמהלך הגמרא נאמר: "תאמר שטר שאין פודין בו הקדש ומעשר שני?" ונחלקו בביאור דברי הגמרא רש"י והרשב"א:

רש"י ביאר (ד"ה "שטר") שמדובר באדם שכתב לגזבר ההקדש שטר על סך שווי ההקדש אותו הוא רוצה לפדות, ואינו מועיל בהקדש שכן צריך נתינת כסף ולא מספיקה התחייבות. הרשב"א תמה על רש"י מהסוגיה שהזכרנו לעיל בדף ח, ב שהרי אם מדובר בשטר כזה אף בקידושי אישה אינו מועיל,¹⁸ ולא רק בפדיון ההקדש ומעשר שני. ולכן פירש שמדובר שכתב בשטר- "הקדש זה פדוי" וזה אינו מועיל מה שאין כן בקידושין שאם כתב הרי את מקודשת לי, מקודשת.¹⁹

עולה שהרשב"א סובר כהרמב"ן, שאף בקידושין התחייבות אינה מועילה משום שהכסף לא עבר מהאיש לאישה, ומ"מ עולה מדבריו שלדעת רש"י אפשר לכתוב שטר התחייבות חדש ללא שום סיבה מוקדמת, וזה היפך דבריו בסוגייתנו. ואכן בסתירה זו עמד המקנה בקידושין:²⁰

ואני תמה דאיך אפשר לפרש כן בדעת רש"י הא רש"י ס"ל בריש פרק הנושא דאין אדם יכול להתחייב את עצמו בשטר כי אם כשמודה שחייב לו מכבר ואם כן איך שייך להתקדש בשטר כזה.

הברכת אברהם (ה, א ד"ה "והמקנה") תירץ בפשיטות שאף רש"י מסכים שבשטר גמור ניתן ליצור התחייבות חדשה ושכך הבינו כמה מפרשים בדברי רש"י. ובאמת שבדבר זה קידמו התומים (חושן משפט

¹⁴ יעויין בשיטה מקובצת ד"ה "מאי לאו".

¹⁵ אמנם בשונה מסוגייתנו בה אין קניין על השעבוד, בסוגיה שנראה יש קניין, ומ"מ מתוך הסוגיה שם יש לעיין ברש"י אצלנו.

¹⁶ הובאו בר"ן (ד, א מדפי הרי"ף ד"ה "מנה"), והאריכו בזה האבני מילואים כט,יא, קהלות יעקב קידושין סימן יח אות ב. וע"ע בביאור מחלוקתם במנחת אשר קידושין סימן כא.

¹⁷ במחלוקת הראשונים הנ"ל הכריע השו"ע חו"מ ס, ו כדעת הרמב"ד שאין אדם מתחייב לחברו במשיכת משכון וכן כתב הקצוה"ח שם ו. אמנם בחו"מ יב, יט פסק השו"ע תשובת הרשב"א לעניין פשרה, וכתב שם בקצוה"ח ב שהרשב"א לשיטתו בסוגיית הגמרא בקידושין ח, ב וכדעת הרמב"ן, ואם כן פסקי השו"ע לכאורה סותרים וצריך ביאור.

¹⁸ וע"ע לקמן טז, א שעולה מהגמרא ששטר התחייבות מועיל בפדיון עבד ככסף, וכבר התקשה שם הרשב"א (ד"ה "אילימא") ותירץ בדוחק.

¹⁹ עיין בהערת מהדיר הרשב"א הערה 164 שכתב בדעת רש"י שסובר כהרמב"ד שהזכרנו לעיל, ולדעתם ניתן לקדש אם היה נוצר חוב. ויש לעיין בהערות לאור דברי הב"ח אבן העזר כט, ב שכתב בדעת רש"י שהוא סובר כהרמב"ן. שוב ראיתי שעמד בזה בהערה 402.

²⁰ ה, א ד"ה "ברש"י שטר", ומכוח קושייתו מסית את דברי רש"י לדרך אחרת, ונראה לקמן שאפשר ליישב.

מ, א), וכתב שרש"י מסכים לשיטות הראשונים שאם הודה לחברו מנה והוא אינו באמת חייב לו, מתחייב לשלם ובתנאי שאין טעות בדבר.²¹

אמנם, עדיין יש ליישב את סתירת דברי רש"י כפי הבנת רוב המפרשים בדעתו שאין אדם יכול להתחייב בחוב חדש ללא קניין.

שיטת רבינו תם

רבינו תם²² הלך בדרך אחרת מרש"י, וביאר שהסוגיה עוסקת באדם המוסר הצהרה בה הוא מתחייב לחברו מנה ללא שום סיבה מוקדמת, ואף שכלל לא עשה קניין, לדעת רבי יוחנן חייב לשלם ולדעת ריש לקיש פטור. והתקשו בשיטתו הראשונים, כיצד פועלת אותה הצהרה ללא קניין שכן לא מצינו דבר דומה לזה בשום מקום בגמרא, ובמה יחול השעבוד? הרא"ש בפסקיו (סימן ב) הסביר שהשעבוד חל מכוח מה שטרח וכתב את הדברים על שטר הרי שיש כאן גמירות דעת היוצרת קניין על החוב הממוני, ובכך נוצר החוב.²³

המאירי בבית הבחירה ביאר את מהלך הסוגיה לפי שיטת ר"ת.²⁴ הגמרא בתחילה סברה שמחלוקתם של רבי יוחנן וריש לקיש תלויה בסוגיה בסנהדרין היינו בהודאה אחרי טענה או סתם הודאה שאדם חייב לחברו מנה, ועל כן הקשתה במה מדובר שהרי הכל סובב סביב ייחוד עדים, ולמסקנה הבינה הגמרא שמדובר במי שמחייב עצמו לחברו עכשיו בלי שום סיבה, וכל מחלוקתם האם כתיבת החיוב בשטר יוצרת שעבוד בדומה להודאה ע"י ייחוד עדים.

שיטת הרמב"ם

כתב הרמב"ם בהלכות מכירה (יא, טו):

המחייב עצמו בממון לאחר בלא תנאי כלל אע"פ שלא היה חייב לו כלום הרי זה חייב שדבר זה מתנה היא ואינה אסמכתא כיצד האומר לעדים הווי עלי עדים שאני חייב לפלוני מנה או שכתב לו בשטר הריני חייב לך מנה אף על פי שאין שם עדים או שאמר לו בפני עדים הריני חייב לך מנה בשטר אע"פ שלא אמר אתם עדי הואיל ואמר בשטר הרי זה כמי שאמר הווי עלי עדים וחייב לשלם אף על פי ששניהם מודים והעדים יודעים שלא היה לו אצלו כלום שהרי חייב עצמו כמו שישתעבד הערב וכזה הווי רוב הגאונים.

דברי הרמב"ם נוטים לדברי ר"ת וסיעתו, אלא שדבריו מחודשים אף יותר, שכן בעוד ולדעת הראשונים הנ"ל למדנו שהכתיבה בשטר היא שגומרת בדעת המתחייב לקנות את החוב לחברו, הרי שהרמב"ם אינו צריך לכתוב כן בשטר כדי להחיל את החיוב, אלא מספיק לומר את המילה שטר והיא שמחייבת את האומר כן לשלם לחברו. הרמב"ן (קא, ב ד"ה "איי") ובעקבותיו הר"ן (סא, א מדפי הרי"ף ד"ה "היכי דמי") קבעו נחרצות שאין אדם יכול לשעבד עצמו בדבר שאינו חייב רק בדברים בעלמא ואף שייחד

²¹ ראייתו מדברי ר"ת המובאים בתוספות כתובות קב, א סוד"ה "אליבא", בין דבריו הביא ר"ת ראייה מהירושלמי ולפי הבנתנו הראשונה ברש"י הראיה נכונה יותר לרש"י, אלא ודאי שבזה לא נחלקו רש"י ור"ת ומחלוקתם היא באופן אחר כמו שביאר בסוף סק"א שם.

²² מובא בתוספות קב, א ד"ה "אליבא", ועוד ראשונים בסוגייתנו.

²³ ככל הדברים הנ"ל מופיע בתוספות הרא"ש קב, א ד"ה "ור"ת", ויעוי"ש בדברי מהדיר התורא"ש (מסה"ק) הערה 60 שהציע בטעם הדבר ששעבוד כולל גם קרקעות שהן נקנות בשטר ולכן מועילה ההתחייבות בשטר, או שיש לחלק בין מטלטלין מיוחדים לבין כלל הנכסים שנקנים אף שלא במסירה אלא בהתחייבות בשטר.

²⁴ ד"ה "בסוגיא", וכתב "הרבה ראינו שמפרשים...", וגם הריטב"א קב, א ד"ה "ור"ת" כתב ששיטתו היא הנכונה.

עדים, עד שתהיה הקנאה ככל דרכי הקניין. ואף ערב,²⁵ צריך קניין או מתן מעות כדי ליצור חיוב, ורמזו לכך שטעה בזה הרמב"ם, ומעתה דברי הרמב"ם צריכים יישוב.²⁶

ד. פסקי השלחן ערוך ויישוב קצות החושן

קיימא לן שבכל מקום שנחלקו רבי יוחנן וריש לקיש הלכה כרבי יוחנן,²⁷ ואם כן המחייב עצמו לחברו מנה הרי הוא חייב, אלא שנשאר לברר כמי נפסק משיטות הראשונים הנ"ל.

השלחן ערוך (חושן משפט מ, א) העתיק את לשון הרמב"ם מילה במילה, וממנו נלמד כי אדם יכול לחייב עצמו ולשעבד ממונו לאחר גם בלי שום סיבה ויתירה מזאת גם בלי לכתוב זאת על שטר, ושוב מתעוררת השאלה כיצד חל שעבוד זה ומתוקף מה הוא נוצר.²⁸

לעומת פסיקת השו"ע כהרמב"ם, העלה הש"ך (חושן משפט ס, כד) תמיהה בדברי השו"ע, שכן מצד אחד פסק השו"ע באופן ברור כדעת הרמב"ם, ומאידך כתב השו"ע במקום אחר (חושן משפט ס, ו) שאין אדם יכול להתחייב לחברו ללא מעשה קניין והוא הפך מה שפסק השו"ע לפי דברי הרמב"ם שאפשר להתחייב אף בדיבור בלבד, לסתירה זו נזקק קצות החושן (מ, א), ועל בסיס דבריו אפשר יהיה ליישב את השאלות שעלו במהלך הנאמר לעיל.

חידש הקצוה"ח שדברי הרמב"ם מקורם בסוגיית הגמרא בבא בתרא,²⁹ בה מתבאר שיש קניין מיוחד הנקרא אודיתא,³⁰ ובעזרת קניין זה ניתן להקנות כל דבר מה על סמך דיבור בלבד ללא מעשה קניין אחר, ואם כן סרה תמיהת הראשונים על הרמב"ם מניין חידש שניתן להקנות ללא מעשה קניין. על פי דבריו אלו העלה הקצוה"ח יישוב לשו"ע, מה שפסק השו"ע בסימן מ כדברי הרמב"ם זהו מדין אודיתא ולכן נקט השו"ע בלשונו "האומר לעדים הו עילי עדים שאני חייב לפלוני מנה וכו' " ואילו בסימן ס כתב השו"ע "הו עילי עדים שאני מתחייב לפלוני בכך וכך חייב והוא שקנו מידו", וביאור החילוק בין הלשונות הוא שהלשון הראשונה מביעה את הודאתו של האומר אותה שהוא חייב מנה ומתחייב בכך עפ"י קניין אודיתא דהיינו שמודה לחברו, ואילו הלשון השנייה אינו לשון הודאה אלא התחייבות ובוה צריך קניין כדי להחיל את השעבוד וההתחייבות.

עפ"י דבריו אלו של הקצוה"ח יישוב בספר מנחת יהודה³¹ את סתירת דברי רש"י לעיל, מה שהעלו כל הראשונים שלדעת רש"י לא ניתן להתחייב סתם כך וכפשוטו דבריו בסוגייתנו זהו באופן שנוקט לשון מתחייב ואין בכך לחיבו, אמנם גם רש"י מסכים לדין המבואר לעיל הנקרא קניין אודיתא, ולכן היה ברור לרש"י בקידושין שאפשר להתחייב בשטר ואף לקדש ע"י, וזה באופן שמחייב עצמו בלשון הודאה.³²

²⁵ אותו הביא הרמב"ם כדוגמא לדבריו.

²⁶ הש"ך סק"ד יישוב שכאן מדובר בחיוב מיידי ולא בתנאי ולכן מועיל אף בדברים בלבד ולא דומה לערב שמתחייב בתנאי שלא יפרע הלווה את חובו, ועיין ערוך השלחן סק"א שביאר את יישוב הש"ך.

²⁷ וכן כתבו כאן המאירי סוד"ה "בסוגיא", והתור"ד בסוף גליון הגמרא קב.

²⁸ וכן הסמ"ע סק"א שתמה על דברי הרמב"ם וכתב שדבריו הקשים גרמו לטור להשמיט את תחילת הדבריו, התקשה מאוד בפסק השו"ע ושתיקת הרמ"א לפסיקתו הנראים כהסכמה לפסק הרמב"ם.

²⁹ קמט, א וכבר ציין לשם הכסף משנה וכמו שכתב בקצוה"ח "ונחזיק טובה לרבינו הגדול בעל כסף משנה שירד לאמיתו של דבר".

³⁰ עיין בגדרי קניין זה באנצ"ת כרך א ערך אודיתא.

³¹ להגאון הרב מיכל יהודה לפקוביץ זצ"ל, קידושין ה, א ד"ה "אבל".

³² ותירצו צריך ביאור, שכן שיטת רש"י שלא חלה ההתחייבות בסוגיא בכתובות, ושם נאמר "חייב אני לך", ואילו לפי שיטת הקצוה"ח באומר חייב שייך קניין אודיתא.